

MERÉNYLETETIKA ÉS ELÉGTTÉTEL

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

BEVEZETÉS A MERÉNYLETETIKÁBA

JEGYZETLAPOK ANTE PAVELIĆ A *FORRADALOM LEÁNYA*
CÍMŰ REGÉNYE KAPCSÁN

Az 1980-as évek elején még az ideológiailag alulképzett elvtársak is tudták, hogy kétféle terrorizmus van: jó és rossz. Jó példának okáért az, amelyiknek célja Tisza István életének kioltása volt, vagy az afféle, amelyiket Szamuely Tibor és emberei gyakorolták a burzsoázián (meg a parasztokon), rossz pedig az, amelynek következményeként Sándor jugoszláv király és Barthou francia külügyminiszter meghalt Marseille-ben, 1934 őszén. (Ennek előkészítéséről film is készült nálunk 1969-ben, *Sirokkó* címmel; Jancsó Miklós rendezte Hernádi Gyula regényéből, és Marina Vlady volt az egyik főszereplője. Egy magyarországi tanyán játszódott, ahol állami jóváhagyással kaptak otthont a horvát – usztasa – emigránsok, s ott készülnek föl az akcióra.) Az 1919-es Lenin-fiúk működése kapcsán, ha nem tévedek, nem is kerül(hetet)t szóba a terror fogalma, sőt ezt már a Tanácsköztársaság utolsó szakaszában sem használták a belügyi dolgozók, bár Korvin Ottó – Szász Zoltán kihallgatása közben – kénytelen volt elismerni a jeles közíró igazát, aki azt állította, hogy a Teréz körúti Batthyány-palotára korábban ki volt írva: „A hadügyi népbiztosság politikai terrorcsapata”. (Az pedig, hogy a feliratot utóbb eltávolították, valószínűleg nem a proletárdiktatúra nagyvonalúságával, hanem a budapesti antantmegbízottak erélyével magyarázható. Mint ahogy az is, hogy Szász Zoltán életben maradt.) Azt a szerteágazó vagy inkább számos formát öltő tevékenységet, amelyre a szót kitalálták, rokonszenvesebb vagy semlegesebb kifejezésekkel is meg lehet jelölni, s ez hozzásegít ahhoz, hogy magukat a terrorakciókat is jobb színben tüntethessük föl. A két típus különbsége természetesen abban rejlett, hogy 1919-ben úgymond minden a népért történt és az emberi nem felszabadítását szolgálta, a jugoszláv király megöletését ezzel szemben fasiszták rendezték meg, és az akció a második világháborút készítette elő. (Azt, hogy ennek kiobbantásában a szovjet érdekek legalábbis felerészben szerepet játszottak, akkor még nem nagyon gondoltuk végig, és nem ismertük a Molotov–Ribbentrop-paktum lényegét. Azt persze könnyen ki lehet találni, milyen nyilvános vitákat lehetett volna folytatni róla, ha történetesen ismerjük.) Viszonylag népszerűek voltak még akkoriban Lengyel József 1919-es tárgyú könyvei, a *Visegrádi utca* című emlékezése, illetve a Prenn Ferenc hányattatásairól szóló regénye, amelyekben a Tanácsköztársaság belügyesei valóságos hősök – de más-más korokban az ellenoldali terror-

akciókat hasonlóan kívánatosá lehetett változtatni az ideológiai környezet átírásával. A terrorista forradalmi küzdelme, kitartása, áldozatvállalása, úgy tűnik föl, eredetileg az ideológiától független vándormotívum, ráadásul sok helyütt közvetlenül a nemzeti hagyományból ered. Holló József 1943-ban megjelent könyvében ezt írta az usztasa állam vezérének – Poglavnikjának –, Ante Pavelićnek *A forradalom leánya*¹ címmel magyarul is megjelent regényéről: „Azok a vádak, melyeket Genfben a marseille-i királygyilkosság után hangoztattak ellenünk, ezzel a regénnyel semmivé lettek. A merényletet a horvát érdekeket elnyomó kegyetlen diktatúra idézte elő. A könyv, politikai színezetétől eltekintve, önmagában is érdekes és lebilincselő olvasmány. Az usztasa szervezetek és a szabad horvát hazáért lelkesülő összeesküvők élete izgalmasabb volt minden kalandregénynél. Nemcsak a vezér harcolt önfeláldozó hősiességgel, de ugyanazt tette a mozgalom minden katonája is.”²

*

A franciaországi tárgyalásokra érkezett Sándor királyt 1934. október 9-én délután, szinte csak percekkel partraszállása után, Marseille főutcáján, egy, a kocsijára fölkapaszkodó macedón terrorista lőtte agyon. A merényletnek és az azonnal kitört hisztériának hat halálos áldozata volt: két nő a magas vendéget ünneplő tömegből, egy rendőrségi alkalmazott, a király, a francia külügyminiszter és maga a merénylő. Valószínű, hogy már Louis Barthou is terven felül került a hullakamrába, később jutott orvosok kezébe, azok sem kapkodták el a dolgukat, ráadásul megalapozott a gyanú, hogy a boldogtalan francia külügyminiszter először jelentéktelennek látszó sebe nem is a terrorista, hanem a király és az ő védelmére kirendelt rendőrök lövedékétől származott.

A merénylő szerencsés halála tág teret adott a francia rendőrségnek arra, hogy kellőképpen összekuszálja, majd elkenje az ügyet; viszonylag hamar világossá vált: mindegyik nagyhatalomnak az az érdeke, hogy *ne derüljön ki*, kik támogatták, kik készítették föl a merénylőket, illetve ki bízta meg őket az akcióval. Németországnak például azért, mert bár a velük kiépített korábbi szorosabb kapcsolatokat föloldotta, távlatosabb tervek megvalósítása érdekében tartalékban akarta tartani az usztasákat (miközben bosszúra hergelte Jugoszláviát). Olaszországnak azért, mert mindvégig – az események előtt, idején és után is – fő támogatója volt a militáns horvát emigránsoknak. Az, hogy a macedón merénylő összedolgozott Pavelićekkel, segítőinek kézre kerülése után tényszerűen is hamar kiderült, nem beszélve arról, hogy az előzményekből nem is lehetett másra következtetni. Angliának és Franciaországnak pedig azért (amellett, hogy a németeket nem akarták fölbosszantani), mert ha véletlenül rábizonyult volna az olaszokra a terroristák támogatása, talán maguk tették volna meg a döntő lépést a náci felé, de mindenképpen

meghiúsult volna a Hitler-ellenes blokk keserves összekovácsolása, amelynek fontos láncszeme volt az esetleges francia–olasz–jugoszláv együttműködés – márpedig a királylátogatásnak éppen ez volt a tárgya. A találkozó azért is lényeges eredménynek tűnt föl Barthou szemében, mert Sándor király azelőtt olyannyira rokonszenvezett Hitlerrel, hogy befogadta a sikertelen bécsi puccs után Jugoszláviába menekülő osztrák nácikat, s kiképzőtáborban helyezte el őket. (Franciaország tehát *hosszú távú* politikai érdekből közvetetten, illetve hallgatólagosan támogatott legalább egy terrorista csoportot, az ausztriai hitleristákét.) Az ügy elmaszatólásában Ormos Mária szerint fontos szerepe volt annak is, hogy a francia rendőrség Marseille-ben leszerepelt: angol és belga jelentések alapján már korábban tisztában volt vele, hogy merénylet készül Sándor király ellen – megkapta ezeket a jelentéseket a jugoszláv titkosszolgálat is –, mégsem tudta megakadályozni azt. Egyedül a kisantant államainak volt érdeke a nemzetközi eljárás. Nem üthették bele az orrukat a nagypolitikába; Német- és Olaszország szerepe tabu volt számukra, ráadásul a király korábbi, németek iránti rokonszenvének is maradt még nyoma, így kizárólag Magyarországot kényszeríthették bele a vádlott szerepébe. A külpolitikai paktumtervek gyorsan változtak, még nem volt egyértelmű, hogy előbb-utóbb milyen szövetségi rendszerek alakulnak ki Európában: mindenki annyi vasat tartott a tűzben, amennyi csak a keze ügyébe került.

A Népszövetség le is folytatta Magyarország ellen az eljárást – csak éppen a nyugati nagyhatalmak előre megszábták, hogy *nem születhet elmarasztaló ítélet*. Ez az egész módszer – függetlenül attól, hogy Magyarország támogatta a horvát emigránsokat, ami persze nem volt közismert – fölháborította a magyar társadalom nem egy képviselőjét, köztük Herczeg Ferencet. „Ha a magyar közvélemény pillanatnyi lelkiállapotát két szóval akarjuk jellemezni – írta Herczeg a népszövetségi vizsgálat idején –, akkor azt kell mondanunk: »Magyarország undorodik!« Undorodik attól a groteszk színjátéktól, melynek passzív szereplőjévé kényszerült. A játék rendezői, távoli célok kedvéért, azt szeretnék elhittetni Genffel, hogy azok a balkániak, akik megajándékozták a művelt emberiséget a »komitácsi« fogalmával, tőlünk magyaroktól tanulták el az összeesküvés, a bombavetés és a pisztolylovás technikáját. Ha a háttérben nem feküdnék egy király holtteste, akkor mosolyognunk kellene az eseten.”³ Herczeg szerint két dologról lesz emlékezetes a vonatkozó kisantantjegyzék, „arról a vad kímeletlenségről, mellyel nekiugrik a lefegyverzett Magyarországnak” – és arról a körültekintő illedelemről, amellyel tiszteletben tartja (az usztrasák anabázisát képező) „Olaszország érzékenységét”.⁴ Az effajta tiltakozások dühét, mint amilyen a Herczegé, a már másfél évtizedes nemzeti széttagoltság, a magyar kisebbségek rövid történetéből leszűrt tapasztalatok és a Magyarország gazdasági megnyomorítását célzó, nem sokkal korábban Barthou által támogatott kisantant-programok is táplálták. A jugoszláv hatóságok a merénylet után háromezer magyar lakost utasítottak ki az országból, illetve dobtak át a határon.

Egyébként pedig, úgy látszik, Magyarország nem egyszerűen a terror és a legitimitás között választott, amikor a horvát ellenzékét tekintette szövetségeseinek a szerbek ellen, hanem legalábbis a diktatúra és a merényletek – az állami és az egyéni terror – között. Ante Pavelić regényének egyik kulcsjelenete éppen a kettő különbségeit és összefüggéseit iparkodik elmagyarázni. S az a gyanúnk, hogy a könyv éppen ezért íródott.

*

„Nincs annál izgalmasabb játék, mint amikor titkos szervezetek tagjai játszanak a titkosrendőrséggel...” – olvassuk a magyar kiadás fülszövegében.

Nem mindenkinek adatik meg, hogy egy királygyilkosság fő szervezője lehessen, s igazán kevés gyakorló merényletrendező lehet, aki regényben népszerűsíti ideológiáját. Pavelić ráadásul úgy tesz, mintha háttértitkokat is elárulna a marseille-i események előkészítéséről; műve utolsó fejezetei éppen ekörül bonyolódnak, bár csak az utolsó oldalakon derül ki, hogy mi a tét. Azt viszont egyelőre senki sem tudja, hogy pontosan milyen szálak vezettek Marseille-ig, így arról a kevéske anyagról sem sejthetjük, amely a regényben szerepel erről, hogy hiteles információ-e vagy pedig tudatos dezinformáció – nem fogjuk megtudni, hogy *A forradalom leánya* kulcsregény-e vagy álkulcsregény. A fülszöveg arra is fölhívja a figyelmet, hogy némely regényalakban élő személyekre ismerhetünk rá; a magyar kiadást nem egészen egy évtizeddel megelőző, a sajtó által bőven pertraktált események még ott lehetnek az olvasó emlékezetében. S valóban, a nyomozati anyagban szerepelt egy titokzatos szóke nő: a regény hősnője talán – vagy éppen az ellentéte. Pavelić nyilvánvalóan a Horvátországért folytatott harc eszközének tekintette könyvét, s akkor fogott neki, amikor más, *célravezetőbb* dolgot nem tehetett: a marseille-i ügy után az olasz hatóságok nemzetközi nyomásra kénytelenek voltak internálni őt. Az egyik verzió szerint a regény írása idején Argentínában élt, éppúgy, mint a második világháború után, s a megjelenési hely Buenos Aires.

A forradalom leánya részben az illegalitás regénye, részben kettős bedekker: egyszerre vezet be finoman a horvát függetlenségi hagyományba és az illegális szervezkedés lélek- és erkölcsstanába. A regény első harmadát olvasva azt sejtjük, hogy főszereplője az a titokzatos, intelligens és persze jóvágású horvát fiatalember, Dulibics, aki 1932-ben Bécsbe érkezik, s ott tétlenül kell várnia, hogy megkapja ismeretlen feladatát. Szobát bérel, isteni szerencse folytán a Monarchia egyik, már elhunyt, horvát származású tábornokának lányánál, aki egy újjgazdag nyersbőrkupec alkalmazottja. Az egymásba fonódó két cselekményszál vékonyabbika Dulibics története, aki a bécsi jugoszláv nagykövetség titkosrendőreit, közbiztonsági osztályának főnökét és zsidó becsúgóját kijátszva, sikerrel segít eljuttatni Zágrábba bizonyos terveket, utasításokat, s valószínűleg éppen azt a robbanószerkezetet, ami éppen akkor lép

működésbe a rendőrségi palotában, amikor a főhős nő – akit cége éppen oda küld a társtulajdonos ellenőrzésére – ott vár a sorára. A szalak összekapcsolódása az usztasa és a bécsi horvát lány között szövődő, előbb távolságtartó viszony: ebben tűnik föl a *honismereti* motívum: Dulibics megérteti a nemzetétől elszakadt lánnyal, hogy mi is az a horvát múlt és kultúra. A szőke csoda, miután megismeri a horvát fővárost és őslakóinak nyomorúságát – látja a nyomort, a megkínzott foglyokat, ismerősét internálják, kitör, majd elbukik a Lika-felkelés – önként lép be a titkos szervezet tagjai közé, föladva személyi autonómiáját. Két év múlva Svájcban és Franciaországban találkozunk vele, parancsteljesítés közben.

A regény több mesterségbeli tudással van megírva, mint amennyit forradalmár szerzőjéről olvasás előtt feltételeznénk. A milióábrázolás sok helyütt érzékletes, a művelődéstörténeti háttéranyag tartalmilag gazdag. Bár kétségtelenül sokat ront az összképen, hogy a szereplők közül a szerbek és a zsidók szinte kivétel nélkül parvenük, gazemberek vagy legalább ostobák, a horvátok ellenben többnyire találékonyak, tiszta érzelműek vagy mély gondolkodásúak.

*

Ante Pavelić 1889-ben született Hercegovinában. Ormos Mária említi a marseille-i merényletről írott könyvében, hogy hívei szerint paraszti származék volt – gondolom, a hivatalos propagandában szerepelt így, mert ez illik egy *népi* állam vezetőjéhez –, valójában azonban az apja „vasút-építkezési munkálatoknál volt felügyelő”.⁵ Pavelić jogot végzett, ügyvédként dolgozott Zágrábban, az első világháború előtt a demokratikus elvekre és hagyományokra építő s egyben az önálló Horvátországért küzdő Horvát Jogpárt titkára, utóbb elnöke lett. 1921-től bekerült a belgrádi parlamentbe mint a Jogpárt képviselője, 1929-ben viszont, a királyi diktatúra bevezetése idején – ez egybeesett azzal, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság nevét Jugoszláviára változtatták – külföldi emigrációba vonult, s valószínűleg egy évre rá alapította meg az usztasa mozgalmat, mely a továbbiakban terrorakciók révén próbálta előkészíteni Horvátország *főlszabadítását*. Az első évek merényletei a mozgalom logikája szerint nem voltak öncélúak, a népi fölkelés kirobbantását kellett volna szolgálniuk. Az egyetlen ilyen fölkelés, a likai, napok alatt összeomlott, részben azért, mert nem volt tömegtámogatottsága, részben azért, mert a titkosszolgálat pontos ismeretekkel bírt az előkészületekről.

A különböző horvát irányzatok között a 19. század óta éppen a Jogpárt küzdött leghatározottabban a jugoszlávizmus ellen, itt tehát Pavelić pályáján nem látunk törést. Az, hogy regényében rokonszenvvel ír a magyarokról, talán ellentmond korábbi nézeteinek, de 1918 után az új szövetségkeresés korszaka kezdődik a horvát elit egy része számára; azok, akik a korábbi társ-

országi jogállás idején minden erejükkel a magyar dominancia ellen küzdöttek, Jugoszláviában kénytelenek voltak ráébredni, hogy a szerbekkel közös államban megszűnt addigi részleges önállóságuk, területük, parlamentjük, s a centralista szerbek még nemzeti egyéniségüket is kétségbe vonták.

Magyar szempontból egyébként az európai közösség érdekeire is hivatkozó horvát függetlenségi hagyomány az első Jugoszlávia idején nem lehetett feltétlenül ellenszenves. Dulibics, Pavelić regényének usztasa hőse például a horvát történelem fél évezredét (a török időket) olyan önvédelmi küzdelemként írja le, mely egyben Európa védelmét is jelenti. Az így értelmezett múlt nemcsak kísértetiesen emlékeztet a miénkre, de bizonyos látószögéből azzal éppen azonos. Aki ezt *önmagában* érdem-eltulajdonításnak véli, nem veszi komolyan a nyolc évszázados magyar–horvát államközösség hagyományát; Dulibics utalásait, ha akarjuk, értékelhetjük úgy is, mint a közös frontra való hivatkozást. Ezt erősíthetik meg Pavelić későbbi kijelentései arról, hogy elődei között kitüntetett helyet foglalnak el a Frangepánok és a Zrínyiek. Az usztasa mozgalom 1941 előtti szakaszai kapcsán a kortárs már megállapíthatta, hogy a horvátok nem kérnek a velünk közös államszövetségből, de *legalább* nem akarják fönntartani az antant kreálta Jugoszláviát. Gondolom, az erre alapozott kapcsolatépítés szándéka állt a háttérben mind *A forradalom leánya* magyarra fordításának, mind Holló József hivatkozott könyve megírásának. Noha a Poglavnik uralma idején a hivatalos viszony elég mord a két ország között, sőt Muraköz miatt határviták is vannak. A regényben viszont a magyarokról egy rossz szót sem olvashatunk, pozitív közhelyeket inkább. A hősnő utazás előtti izgalmaiba önkéntelen szünetek iktatódnak: „Olyanok voltak ezek a szünetek, mint azok a búsongó, mélabús hangok, amelyekkel a duhajságig víg magyar nóták vannak át- meg átszöve, mikor magyar parasztok dalolnak a magyar föld végtelen rónájába süllyedt pusztán.”⁶ A két nemzet, a magyar és a horvát közötti egyetlen háborút Pavelić egyik usztasája, aki éppen Zágrábot mutatja be a szőke csodának, a kardjával Magyarország felé intő nevezetes szobrot kommentálva így minősíti: „- Jelasics bán és hadvezér szobra az. Igen, észak felé mutat a kardjával, Magyarország felé. 1848-ban ez a Jelasics vezette a horvátokat a magyarok ellen. Tetszik tudni, ezek voltak azok a megfoghatatlan idők, mikor a horvátok és magyarok, ez a két szomszéd nemzet, sehogy sem tudták egymást megérteni és nem tudtak összefogni. *Ahelyett, hogy összetartottak volna s vállvetve harcoltak volna a közös ellenség ellen, egymást irtották, marcangolták, egymás vérént ontották, annak a közös ellenségnek az örömére.*”⁷

Ezek a szobrok valódi szimbólumok lesznek. Egy másik fölött, amely Bécsben áll, és Schwarzenberg herceget ábrázolja, már nem a főhősnő, hanem Dulibics morfondírozik el; épp jó, hogy útja a Savoyai Jenőről elnevezett utcába vezet – az asszociáció a *művelt Nyugathoz* kapcsolja népét, s a terrorista az *Európa pajzsa* motívumot ismételteti: „Nézi, nézi Dulibics a szobrot,

s amint a kocsis befordul a Prinz Eugen utcába, eszébe jut Andrija Kacsics Miosics, a derék szerzetes és kiváló horvát költő, aki többek között Savoyai Jenő katonai erényeiről is iktatott egy nótát énekeskönyvébe. Hiszen Savoyai Jenő, mint száz meg száz császári tábornok előtte is, utána is, sokszor láthatta a horvát katonák vére hullását... Ezek védelmezték a hazát, a kereszténységet és Európát, ezek verték vissza a hatalmas török sárkányt, amely öt századon át ostromolta Európát, s kivont karddal rontott a Boszporuszon át a meghódított Balkánon keresztül a horvát síkságra.”⁸

Hogy fér mindezzel össze rendőrségi épületek és vonatok fölrobbantása? Talán úgy, hogy Pavelić komolyan át is élte azt, amit vallott: Jugoszlávia létrejöttével a Balkán hatolt be Európába, már a szívéig ér. De egy, a közvélekedés szerint a Balkánon otthonosabb módszer biztosan. A török elleni 19. századi felszabadító háborúk tömegmészárlásokba torkolltak, Szerbiában népszokássá vált a királygyilkosság, de az új állam megalakulása után is „napirenden voltak a politikai gyilkosságok (az SZHSZ Királyság első tíz évében állítólag 600 ilyen súlyos bűncselekményre került sor politikai indíttatásból)”.⁹ A szerb centralizmus képviselői tízezreket zártak börtönbe, a gyakorlatban beszüntették a szólásszabadságot, az újonnan csatlakozott vagy csatolt területeken is bevezették a botbüntetést, gyarmatosítóként viselkedtek Horvátországban, s mindezek megkoronázásaként 1928. június 20-án egy szerb kormánypárti képviselő a nemzetgyűlésben lőtte agyon a legjelentősebb horvát párt, a Horvát Parasztpárt vezetőit. Ezzel, s a másnapi (szétvert) zágrábi tüntetéssel kezdődött el az a folyamat, amelynek fontos pontja a diktatúra fél évvel későbbi bevezetése, a horvát emigráció, s majd az usztasa mozgalom létrejötte.

Utaltunk már a Pavelić-regény egyik kulcsmozzanatára. Amikor a bécsi tisztviselőből éppen horvát felkelővé változó lányt barátai Zágrábban elrejtik a szerb rendőrök elől, négy fegyveres vigyázná álmát (ha tudna aludni), közöttük egy földműves, egy munkásfiatal és egy diák; a negyedik, „a legidősebb” talán hivatalnok vagy értelmiségi: együtt az egész társadalom. A legidősebb szerint a szerb hatóságok azt hiszik, hogy egy nemzeti mozgalom (a horvátoké) irányítható, manipulálható, noha az, mint „maga az élet [...] előre megy és él”. A diák arról beszél, hogy sok ártatlan vér folyik még el, míg megszabadulnak a kormánytól. A szerbek eszköze, ahogy a beszélgetők látják, a diplomáciai terror: azt állítják ugyan, hogy a terrort elítélik, de ezen csak az egyéni vállalkozásokat értik; a tömegterror persze helyénvaló: „[...] ezt ők nem tekintik terrornak, ez az ő véleményük szerint igazságszolgáltatás. Aki pedig védekezni mer e furcsa igazságszolgáltatás ellen, az terrorista!”¹⁰ A „lángeszű pacifista békeszerződéseket” gyártó szerb diplomácia nem lát kivetnivalót abban, ha „Radics Istvánt”, a parasztpárti horvát vezért lelövik a nemzetgyűlésben, abban sem, ha másokat lesből puffantanak le az utcán, nekik csak az a terror, „ami alul történik, a nemzet soraiban”.¹¹ A beszélgetés

konklúziója: ölni a legborzalmasabb, akár tömegben, akár egyedül. A legnagyobb tragédia, ha valaki kénytelen ehhez folyamodni.

Pavelić regényében csak jelzésszerű utalások vannak az usztasa mozgalom szervezeti rendjéről, voltaképpen annyi sejthető, hogy a résztvevők olyan aprólékos, tagolt részfeladatokat kaptak, hogy át sem láthatták cselekedetük horderejét, a legtöbben valószínűleg azt sem tudták meg, hogy éppen milyen akcióban vesznek részt. Az irányítók talán ismerték az egyes személyek teherbíró-képességét, mindenesetre a cselekmények körültekintő, a legkisebb részletekre kiterjedő szervezést igényeltek. (Hogy ez mennyiben terjedt ki a merénylők visszavonulásának/menekülésének biztosítására, a marseille-i események után kérdéses.)

A forradalom lánya, aki 1932-ben kötelezi el magát a mozgalomnak, s vállalja, hogy minden parancsot teljesít, 1934 őszén Marseille-ben találja magát (abban a szállodában, amelyik az igazi vizsgálati anyagban is szerepel, egy Peter álnévű álférj oldalán, mely név szintén ott van a nyomozati dokumentumokban, mint a merénylők azonosítatlan főnökéé) – valószínűleg fegyvereket szállított oda három bőröndben. Már megkapta a parancsot (szerelmétől, Dulibicstől-Petertől), hogy azonnal induljon tovább, de kíváncsiságból ott marad a város főutcáján, s így meghallja a lövéseket. Az alatt a néhány óra alatt, ami hátravan még az életéből, semmi másra nem tud gondolni, az dob az agyában, amit álma egyik órétől hallott: ölni a legborzasztóbb. Aztán autójával beleszáguld a tengerbe.

Úgy tanultuk, s azt szeretnénk hinni, hogy nincs olyan gazemberség, amely szentesítené a másikat. A következetességet viszont nem tagadhatjuk meg Pavelićtól, aki Holló József szerint így beszélt egy évtizeddel később, az usztasa állam megalakulásának valamelyik évfordulóján: „1918-ban ellenfeleink iparkodtak a horvát népet a lehetőségekhez képest elnyomni. Később, amikor az Usztasa Mozgalom megszületett, világosan állt előttünk, hogy könyvvel kezünkben nem harcolhatunk a rablókkal szemben. Fegyver ellen fegyvert kell fognunk. Jogunk volt erre, mert a történelem soha nem adott szabadságot dalok énekléséért és tamburajátékok pengetéséért, hanem vér és fegyver által.”¹²

Tito kommunista partizánjai ugyanígy gondolkodtak erről. S az ő terrorakcióik a beszéd elhangzása idején vagy azt követően már nagyipari méreteket öltöttek.

Pavelić Jugoszlávia összeomlása után kapott politikai szerepet: miután a legnagyobb horvát párt, a Parasztpárt vezetője nem vállalta a horvát bábállam irányítását, 1941 áprilisában ő lett a Poglavnik. Rendszere tudatosan, szándékoltan totalitárius jellegű volt, radikálisan kívánta megvalósítani a nemzeti homogenizációt – többek között a szerbek és a zsidók diszkriminálásával, a horvát ellenzék megsemmisítésével, koncentrációs táborokkal, bár például az antiszemitizmus eredetileg nem volt a részben zsidó gyökerű

jogpárti hagyaték alkotóeleme. Az emigrációban azonban a mozgalom és vezetője egyre többet vett át a náciktól, az „új Európa” eszméiből. Az usztasa mozgalomnak azonban sohasem lett igazi tömegbázisa, legalábbis a vidék gondolkozását a háború idején passzív(nak látszó) parasztpárti ideológia befolyásolta. Ráadásul az új állam horvát polgárai nem alaptalanul gondolták, hogy a vezér kiszolgáltatta hazáját az olaszoknak, akik megkapták tőle – részben korábbi támogatásuk ellenértékéeként, részben geopolitikai súlyuk miatt – a tengerparti kikötővárosokat. Pavelić nemzete apja kívánt lenni, de csak horvát quisling lett belőle. A háborús években a németek és az olaszok masszív jelenléte nyomta rá bélyegét a Boszniával kiegészült Horvátország életére. A vezér büszke volt rá, hogy hazája nagyobb lett, mint bármikor a történelem során – s ez most nem is egyszerűen a hódító gyarmatpolitika következménye volt: a horvát függetlenség hívei azelőtt is a maguk véréből származóknak tekintették a mohamedánná lett boszniai szlávokat. Ezt a nézetet nem minden muzulmán osztotta; egyébként joggal rótták föl az államnak, hogy nem tudja megvédeni őket a csetnikektől.

Pavelić 1945 tavaszának végén ismét emigrációba menekült. Előbb Argentínában, majd Spanyolországban élt, s Madridban halt meg 1959-ben. Halála előtt két évvel a jugoszláv titkosszolgálat – mintha e politikai kultúrában az ideológiai különbségek rendezésének egyetlen módszere a terrorakció volna –, merényletet kísérelt meg ellene, ugyanúgy, mint ahogy az emigráció más, nem csak korábbi terrorista tagjai ellen is. Sőt, olyan véleménnyel is találkozhatunk, hogy Pavelić halála szintén egy sikeres merénylet következménye. Az UDBA¹³ a hatvanas és a hetvenes években is alkalmazta ezeket a módszereket Nyugaton élő ellenfeleivel szemben, persze azok sem feledkeztek meg idevágó szakismereteikről. Úgy látszik, a horvát–szerb háború folytatódott a vasfüggöny túloldalán a titkosszolgálat és az usztasák akcióiban.

*

Ante Pavelić végül bekerült a világirodalomba, de nem saját művével, hanem vigaszágon; egy valamikor jól ismert, irodalmi értékű dokumentarista mű, az olasz enfant terrible, az egykor fasiszta Curzio Malaparte *Kaputt* című könyve révén, amelynek róla szól az egyik emlékezetes – *Egy kosár osztriga* című – fejezete. Malaparte a Poglavnikkal való két találkozását írja le benne; ezt megelőzően pedig első benyomásait, amelyek akkor támadtak benne, amikor a Jugoszlávia szétesése utáni napokban meglátta Pavelić arcképeit a falakon: durva, alacsony, erőszakos homlok, „odú mélyén” ülő fekete szemek, széles, duzzadt száj, húsos orr, s az egész portrét uraló lapátfülpár. „Nevetséges és visszataszító módon az arca közepéig ért: biztos, az elhibázott arányok hatottak csak így, az egész arcképet nyilván elrajzolta a festő.”¹⁴ Az első személyes találkozás azonban meg-, sőt fölerősítette ezt az első benyomást, Malaparte

valamiféle „meghatározhatatlan ostobaság”-ot látott tükröződni a Poglavnik arcán, aki úgy látszott, mintha „képtelenül nagy fülével” lélegezne. Az olasz vándor végül arra jutott, hogy az ostobaság Pavelić eredendő félénkségének álcázására szolgál, s „hogyan ez az ember jó”; jellemének meghatározó elemei az egyszerűség, „nemes emberség” és „keresztényi könyörület”. Pavelićnek nem volt kétsége afelől, hogy nemzetének jó és igazságos vezetője, s hogy a horvátok éppen rá vártak az egész történelmen át; országismereti körútra invitálta vendégét, s szemérmes kérkedéssel mutatta meg neki a csodálatos tájat és lakóit. Malaparte szerint vendéglátója sokszor kiszállt az autóból, hogy elbeszélgesse a parasztokkal, egyszerűen, sőt alázatosan szólt hozzájuk. Egyébként – az olasz valamivel korábbi megfigyelése szerint – a horvátok vezére „minden tény, személyt, dolgot egyszerű fizikai, konkrét jelenségként, nem pedig erkölcsi kategóriaként kezel”.¹⁵ Alig néhány hónap telt el a második találkozásig. A Poglavnikot ekkorra gondterheltté tette a polgárháború, az országban mindenütt partizánfelkelések törtek ki, a megelőző éjszákán Zágráb külvárosában is harcok folytak. Pavelić hatalmas füle elvékonyodott, szeme vérekes volt, csak hangja maradt mély, zengő, lágy, mint azelőtt. Malaparte ismét elérzékenyült a „nemes lelkű ember” iránt, aki „jósággal és igazsággal” kormányozza hazáját. Ezután vette észre az osztrigáskosarat:

Beszélgetés közben szemembe ötlött egy fűzfából font kosár az íróasztalon, a poglavnik baljánál. A fedele félig fel volt támasztva, látni lehetett, hogy valami tengeri állattal, azt gondoltam, alighanem osztrigával van tele, de kagyló nélküli osztrigával [...]

– Dalmáciai osztriga? – fordultam a poglavnikhoz.

Erre felemelte a kosár fedelét, felém mutatta a nyálkás, kocsonyás osztriga-masszát, majd jóságos, fáradt mosoly kíséretében így szólt:

– Hűséges usztaim ajándéka: húsz kiló emberszem.¹⁶

A kimetszett horvátországi szemek történetének van egy másik, nem ilyen brutálisan infantilis, de még elborzasztóbb-megrendítőbb, és szintén világirodalmi értékű földolgozása: Ivan Goran Kovačić *Tömegsír* című opusa. Egy megtörtént tömegkivégzés a tárgya, az alapja pedig a szakirodalom feltételezése szerint egy szemtanú elbeszélése lehetett:

A nappalom s az éjszakám a vér.

Az áldott éjt szemeödrömből kiásták

S vele látásomat; velőmig ér

A napsütés, ott szítja vad parazsát.

Agyamban ég két szemem, mint nehéz seb.

A tenyeremen mindkettő kiégett.

[...]

Meddig gyötört a vad tűz, nem tudom már.

Már alig álltam, mikor észrevettem,

Hogy két szörnyű csomó nőtt ujjaimnál,

Hogy két szemem tartom a két kezemben.

- Megvakultam! - jajszavam így szakadt ki.

- Anyám, hogyan foglak majd elsiratni?

[...]

Mégse hittem ekkora borzalomban:

- Nyomd szét szemed! - szólt a hóhér. Az ájult

Irtózatban már csaknem térdre rogytam,

De szolga öklöm görcsösen bezárult.

Vak és süket tovább már bármi kínra:

Zuhantam az örvénybe, mint a sírba.¹⁷

A korabeli horvát költészet legnagyobb reménysége – édesanyja, Klein Rozália, magyar zsidó volt – több irányból is érzékelte, sőt megtapasztalta a polgárháború iszonyatát. 1942 decemberében Zágrábból a hegyekbe szökött és beállt egy partizáncsoportba, amely egyszerre küzdött a horvát usztasák és a szerb csetnikek ellen (tartunk tőle, hogy hasonló eszközökkel, mint azok). 1943 februárjában fejezte be a *Tömegsírt*, az usztasáknak a belső ellenzéken, főleg a szerbeken elkövetett tömegmészárlásairól. *Kovačićot* mégis szerbek gyilkolták meg, csetnikek, ismeretlen helyen. Nem kétséges, hogy átvágták a torkát, s valószínű az is, hogy – *more patrio* – előtte vagy utána kivágták a szemét.

*

Pavelić államában több százezer ember pusztult el emberhez nem méltó módon; személyesen nem mindegyikükért ő a felelős.¹⁸ A legnagyobb tömeggyilkosságokra a világháború befejezése után került sor, amikor a kommunista partizánok több tízezer horvát civilt és katonát öltek meg: a menekülőket, akiket a britek kiadtak nekik. Azelőtt: tömegterror-akciók, megtorlások, etnikai tisztogatás: a módszerekből egy egyre inkább közössé váló hagyományra követhetjük, akár szerbek, akár horvátok, akár internacionalisták az elkövetők. A dokumentumokat lapozva megértjük, hogy nem egyszerűen szadizmusról, sokkal inkább racionális megfontolásokról van szó. Az egésznek nagyon egyszerű a logikája. Annak, hogy egy etnikum ne térhessen vissza arra a területre, amelyről elűzték, egyetlen

biztosítéka az, ha a föld alatt van. Ez öröklődött át a kilencvenes évekre, az utolsó délszláv háború idejére.

Bizonyára a Poglavnik sem felejtette el regénye kulcsmondatát arról, hogy ölni a legborzasztóbb dolog. De hamar rájöhett, hogy azért hozzá lehet szokni.

Jegyzetek

- ¹ PAVELIĆ, Ante: *A forradalom leánya*, ford. Pappné dr. Tarczay Gizella, Centrum Kiadó-vállalat R-T., Budapest, [1943]. (Eredeti cím: *Liepa Plavojka* = A szőke csoda. Egyedül jogosított magyar kiadás.)
- ² HOLLÓ József: *Az új Horvátország*, Kókai kiadás, Budapest, 1943, 35. p.
- ³ HERCZEG Ferenc: Genf és a királygyilkosság, In Uő.: *Napkelte előtt! Gondolatok Nagymagyarországról*, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT., Budapest, 1937, 127. p. (A cikk 1934 novemberében íródott.)
- ⁴ Uo.
- ⁵ ORMOS Mária: *Merénylet Marseille-ben*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984, 53. p.
- ⁶ PAVELIĆ: *i.m.*, 92. p.
- ⁷ Uo., 182–183. p. (Kiemelés az eredetiben.)
- ⁸ Uo., 21. p.
- ⁹ SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, Mundus Novus Könyvek, Budapest, 2011 (Szomszéd népek történelme), 490. p. Sokcsevits monumentális monográfiája nélkülözhetetlen forrás mind a horvát történelem, mind a magyar–horvát kapcsolatok iránt érdeklődő magyarországi olvasó számára.
- ¹⁰ PAVELIĆ: *i.m.*, 285. p.
- ¹¹ Uo., 286. p.
- ¹² HOLLÓ: *i.m.*, 38. p.
- ¹³ Uprava Državne Bezbednosti / Állambiztonsági Igazgatóság. A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság titkosrendőrsége.
- ¹⁴ MALAPARTE, Curzio: *Kaputt*, ford. Gellért Gábor – Lontay László, előszó Simó Jenő, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1963, 325. p.
- ¹⁵ Uo., 327. p.
- ¹⁶ Uo., 333–334. p.
- ¹⁷ KOVAČIĆ, Ivan Goran: *Tömegsír* (részletek), ford. Benjámín László, illusztrálta Kass János, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 5. és 8–9. p.
- ¹⁸ Horvátország háborús veszteségeiről, az eltérő becslésekről L. SOKCSEVITS: *i.m.*, 589–595. p.